

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Схід і Південь України: час, простір, соціум. Том 2. Матеріали до бібліографії / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України; уклад.: Т. В. Добко (керівник), О. Я Дуднік, А. М. Колесніченко, Л. С. Новосьолова, В. Ю. Радченко, В. А. Шкаріна [та ін.]; редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, Т. В. Добко, Л. А. Дубровіна [та ін.] ; наук. ред. В. І. Попик. – Київ: НБУВ, 2016. – 943 с.

Кожний дослідник знає, як важко досліджувати будь-яку тему, коли під руками немає всеохопного бібліографічного покажчика з відповідної проблематики. Приміром, киевознавець не обійдеться без покажчика літератури з історії Києва початку 1960-х років Н. Шеліхової¹, краєзнавець мусить завжди починати свою працю з ознайомлення з покажчиком краєзнавчої літератури Ф. Максименка², а дослідники діяльності ВУАН з відомого покажчика 1969 р. «Видання ВУАН»³.

Створювати бібліографічні покажчики репертуарного типу, які б охоплювали певну тематичну або особову цілість – справа складна і героїчна. Можемо назвати хіба окремих бібліографів або колективи бібліографів, які зуміли за своє життя здійснити проекти такого типу. Приміром, знаменитий бібліограф і громадський діяч М. Комаров здійснював фіксацію усіх українських друків XIX – початку XX століття, подібну працю для Галичини виконував інший велет бібліографічної науки І. Левицький. Видатний і неперевершений бібліограф М. Мороз видав бібліографічні покажчики творів Т. Шевченка, Лесі Українки та І. Франка.

Як правило, вартість праці бібліографічного характеру визначалася особистістю автора таких робіт. Невидана досі повністю Картотека з історії України Мирона Кордуби⁴ цікава для нас передусім тим, що її склав один з трьох найвидатніших учнів Михайла Грушевського. Отже, його класифікаційно-кількісний, скільки якісний інтерес, бо бібліографічну роботу провів першорядний фахівець зі спеціальності, який має найвищу кваліфікацію, щоб оцінити друки інших істориків з українознавчої тематики. Відома праця визначного бібліографа Володимира Дорошенка про твори І. Франка⁵ для нас цікава тим, що В. Дорошенко не лише знав Івана Яковича, але й був видатним істориком культури і суспільно-громадської думки.

Ще до революції вийшов добре знаний покажчик «Киевской старини» Івана Павловського⁶, слушно розкритикований В. Дорошенком⁷ за теоретико-методологічні хиби, передусім нехтування основ схеми української національної історії. За незалежності України джерелознавець – історик Марина Палієнко⁸ уклала капітальну бібліографію «Киевской старини», працю на нових науково-методичних засадах, й тепер ніхто вже не буде користуватися роботою І. Павловського, хоч її теж виконував дипломований історик, який пройшов школу В. Антоновича. Але Іван Францевич мав світовий кругозір головно краєзнавця, ніж історика, який концептуально дивився на всю українську історіографію очима політичного росіянина. З сучасних бібліографічних праць варто згадати покажчик до газети «Громадська думка» 1905–1906 років. Її здійснила фахівець з чикаленкознавства історик-джерелознавець Інна Старовойтенко⁹. Сподіваюся, що у її виконанні та співробітників відділу Інституту української археографії та джерелознавства багатотомна бібліографія газети «Рада» стане справжнім подарунком для дослідників останнього десятиліття перед великою Українською революцією.

Ці праці не несуть механічного формального підходу, вони мають знак якості, бо створювалися фахівцями з питання певної галузі історичної науки, знали об'єкт дослідження під кутом зору фахівця-дослідника або були озброєні фундаментальними знаннями з усього обширу свого предмету.

Рецензована праця може бути поставлена в ряд великих українських бібліографічних проєктів. Поява таких книг – небуденне культурне явище. Ця праця здійснювалася спільними зусиллями істориків Інституту історії України та бібліографами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Роботу виконували бібліографи, які мають величезний досвід створення покажчиків історичної літератури. Приміром, Тетяна Добко має досвід співпраці з американсько-українським бібліографом, працівником Конгресової бібліотеки США в Вашингтоні Богданом Ясінським, видавши спільно знань і широко використовуваний покажчик популярного суспільно-літературного журналу початку ХХ століття «Вісника» Дмитра Донцова¹⁰. Спільно з колегами вона професійно уклала ґрунтовні покажчики «Сербські фольклор і література в українських перекладах та дослідженнях», «Українсько-бельгійські літературні зв'язки, 1870–2008», «Світова економічна криза: причини, наслідки, шляхи подолання» та ін.¹¹

Творчий колектив бібліографів, який очолювала Тетяна Добко, спільно з науковцями бібліотеки та Інституту історії, насамперед ідейним натхненником проєкту, відомим ученим, заступником директора Інституту історії України Геннадієм Боряком, генеральним директором НБУВ Володимиром Попиком, розробив наукову систематизацію подачі бібліографічного матеріалу. Хронологічно межею служить період від ХVІІ до ХХІ ст. Отже, вихідною точкою стала українська колонізація південно-східних територій від переддня Хмельниччини до наших днів. Випала з контексту епоха переселення народів першого тисячоліття нової ери, доба України-Руси – української князівської держави та литовсько-польський період ХІV–ХVІ ст. Українська присутність на цих теренах усі перші півтора тисячоліття по Різдву Христовому була завжди відчутною. Але упорядники вирішили розпочати від доби козацького заселення цих теренів.

У бібліографічному покажчику подані монографії, збірники, матеріали наукових конференцій, довідкові, картографічні та бібліографічні видання, що висвітлюють процеси державотворення, суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку, еволюцію науково-освітньої і культурної сфери, документальні археографічно-джерелознавчі публікації, видані в Україні та за її межами від кінця ХVІІІ століття до 2015 року переважно українською та російською мовами з історії Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей та Криму.

Покажчик складають одинадцять тематичних розділів: «Історія південно-східних земель України у ХVІІ–ХХІ ст.», який поділяється на підрозділи і рубрики, які присвячені ключовим подіям нашої історії: революції 1905–1907 років та добі реакції 1907–1910 рр., подіям Української революції 1917–1921 рр., радянській добі (яку б краще було назвати комуністичною добою, бо ради ніколи в СРСР влади не мали) (1921–1991), репресіям та руху опору 1920-х–1950-х років, голодоморам 1921, 1933, 1947 рр., Другій світовій війні та рокам Незалежності. Другий розділ присвячений географії та картографії, окремі підрозділи відведено для топоніміки, краєзнавства й путівників. Третій розділ – це тематика демографічних процесів, колонізації та міграції. Четвертий – етнографія. П'ятий – національна політика та етнонаціональні процеси. Він має підрубрики «міжетнічні взаємини» та «національні меншини». Шостий розділ тематично стосується економічного та соціального розвитку за хронологічним порядком. Окреме місце приділено тематичним підрозділам «Промисловість. Будівництво. Транспорт.», «Сільське господарство» та «Торгівля». Окрема підрубрика цього розділу – «Розвиток міст та зміна соціальної структури населення». Сьомий розділ – «Державний устрій та суспільний лад», де присутні також підрубрики про місцеве самоврядування та громадські об'єднання і політичні партії. У восьмому розділі по-

дається бібліографія видань про науку і освіту. Окремо розглядаються найбільші вищі Півдня і Сходу України. Такі, як Дніпропетровський, Одеський, Східноукраїнський, Донецький національні університети, Чорноморський державний університет у Миколаєві, Національна металургійна академія України в Дніпрі та ін. Всього до півсотні університетів і академій. Культурі присвячений дев'ятий розділ, який складається з підрозділів: пам'яткознавство, музеї, бібліотеки, мова, література, фольклор, друк і книгознавство, мистецтво, образотворче мистецтво, архітектура та містобудування, ужиткове мистецтво, музика і театр. Десятий розділ – «Релігійне життя». І нарешті, одинадцятий розділ «Довідкова частина, до якої включено енциклопедії, адміністративно-територіальні довідники, статистичні довідники, пам'ятні, адресні книги та календарі, біографічні довідники.

Як бачимо, життя Півдня та Сходу України представлено у всій культурно-гуманітарній розмаїтості і повноті. Через що покажчик буде цікавий не лише історикам, а й усім гуманітаріям: політологам, філологам, мистецтвознавцям, географам, етнографам, журналістам тощо. Структура продумана дуже ретельно, з максимально можливим охопленням тем. За що треба висловити вдячність керівникам і виконавцям проекту.

Науковий редактор тому Володимир Попик відзначає у передмові, що ця книга стала результатом російської військової агресії на Донбасі. Метою праці є намагання зробити свій внесок у подолання наслідків російсько-українського протистояння «на засадах загальнонаціонального компромісу, конструювання цінностей – як загальноприйнятних для соціуму в масштабах усієї держави, так і з урахуванням специфіки окремих її регіонів».¹² Укладачі покажчика намагалися мовою бібліографії висвітлити історію тих регіонів, які проблемно сприймають українську національну ідентичність, продовжують себе вважати частиною євразійського ментального простору, українцями за географічним, а не ментальним визначенням.

Отже, вихід такої книги був продиктований сучасною політичною ситуацією, війною путінської Росії проти України останніх трьох років. Вона є відповіддю на спробу російського лідера та правлячої еліти вкотре спотворити минуле, витягти на світло денне старий російсько-шовіністичний проект Новоросії для розколу України за свідомісною ознакою мешканців по лінії Європа/Росія. Перед українськими гуманітаріями стоїть завдання показати «українськість» території Сходу і Півдня України – земель, які традиційно вже чверть століття голосують за проросійських депутатів та кандидатів у президенти.

Як розглядають автори книги взятий на опрацювання терен? Судячи з передмови О. Удода ця територія оцінюється як «макрорегіон»¹³. Враховуючи, що цей макрорегіон складається, на думку авторів, з восьми областей України, виникає питання, чи варто тоді говорити про макрорегіон, якщо це половина України, другу складають 17 областей, які за площею майже дорівнюють Сходу і Півдню України. Отже, виходить, чи варто вважати макрорегіоном половину України. Чи дійсно вона складається лише з двох макрорегіонів і чи можна ставити знак рівності між ставленням до історичної пам'яті у жителів Дніпропетровщини та, приміром, Донбасу, або мешканцями Старобільщини Луганської області і самим Луганськом? Нам здається різниця суттєва і її оприявнила російсько-українська війна 2014–2017 років. У питанні голосування за президента або за парламент різниця в межах Півдня і Сходу не сильно відчувалася, бо переважна більшість людей у них голосувала за партію регіонів та регіонального президента. Але коли постало питання Батьківщини – Україна це чи частина Росії, то настрої середніх наддніпрянців і донбасівців виявилися досить відчутно різними. Не секрет, що «макрорегіон» Південь і Схід є ніщо інше, як територія, яка не входила до колишньої Речі Посполитої. Тобто це Нова Україна, яка включена була до Російської імперії лише в кінці XVIII ст. Чи не в тому полягає відмінність цих земель в сенсі національної свідомості. Вони не були частиною властивого європейського простору ніколи, і ця проблема вибору стала перед мешканцями Півдня і Сходу лише в часах, коли Україна здобула незалежність і постала дилема, чи вона буде рухатися у Євро-

пу, чи залишиться частиною колишньої Російської імперії у різних квазідержавних модифікаціях (УРСР, республіка в оновленому Союзі, СНД тощо)?

Ментальний аспект був ключовим у такому виборі, – йдеться в передмові. Там сказано, що ні Схід України, ні її Захід не висували більш-менш помітні історичні проекти загальноукраїнського характеру.¹⁴ Така теза викликає заперечення. Насправді існує реально лише два проекти України і третього тут не дано: 1) української України, як незалежної держави, яка плекає культурну окремішність від Москви. І цьому проекту вже більше ста п'ятдесяти років. І не стільки Захід України до нього дотичний, скільки підросійська Наддніпрянина – тобто Схід в широкому розумінні цього поняття; 2) російської України, України не ментального, а географічного розуміння. Коли колишній термін «Малоросія» просто замінюється на сучасний «Україна». Коли Україна – це частина Великої Росії, «республіка у складі» «справжньої» держави Росія.

Отже, насправді є один єдиний – український проект, який мусить влаштувати усіх, якщо вважати за логіку історії постання української держави. Але не влаштував, хоч і значно меншу частину населення, на яку сподівалися у Кремлі. Але чи все необхідне для творення свідомої органічності зробила українська держава, її еліта? Чи працювала вона з населенням на освітньому і просвітньому рівнях у цьому напрямі упродовж останньої чверті століття? Питання риторичне. Тому облудним виглядає пошук якогось третього шляху, який може завести хіба на манівці. Можуть бути лише різні варіативні модифікації в середині двох основних проектів.

Географічний контекст книги не вичерпує означення «Схід і Південь України». Бо тоді ми ніби визнаємо рацію думки російської політичної еліти, яка упевнена, що Україна значно менше, ніж існує сьогодні на географічній мапі.

Поняття «Південь і Схід України» не несе суто географічної прив'язки, радше воно має зріз ментально-цивілізаційної орієнтації. Ми розуміємо певну умовність цих понять. Так, Кіровоградська область з Кропивницьким колись входила до Херсонської губернії і перебувала за кордоном старої Речі Посполитої, отже, могла б претендувати на входження до Півдня України, хоча географічно – це її Центр. Харківщина – теж класичний Схід України, але за старою етнографічною класифікацією є Слобожанщиною і тоді упорядники співвіднесли її з Сумською областю. Але, з іншого боку, сама Сумська область була в радянський час штучно «зшита», до неї додали шматок історичної Гетьманщини (Лівобережжя) з Глуховом та його теренами. Харківщина за ментальнісними характеристиками є типовим Сходом України, але в покажчик вона не потрапила. Тоді б логічно, як частина Слобожанщини до Сходу мала би потрапити й територія колишнього Острогозького полку, який сьогодні є частиною Воронежської області РФСР.

Ще окремо хотілося б поговорити про проблему «історичного простору», який природно зайняв помітне місце у передмові О. Удода. Автор цілком слушно і справедливо зазначає, що «історичний простір – це соціальний конструкт. Його межі можуть визначатися історіографією, а історик може створювати такий простір, який існував для учасників взаємодії».¹⁵ Україна – це і є такий штучний конструкт українських інтелектуалів, які стали вважати Україною ті території, які населені українським етносом. Поляки і росіяни, приміром, так не вважають. Вони мислять категоріями поширення державної культури, яка була в Україні нового часу, або російська, або польська. Хоч, може, той етнос і не здогадувався себе вважати і називати українцями та не збирався висувати питань окремішності від російської держави. Абсолютно вірним є зауваження автора передмови, що «історичний простір є важливою категорією при визначенні ідентифікації чи етнічної або державної належності. Інші – не наші, це ті, що жили або живуть поза нашим простором»¹⁶.

Історичний простір – питання нестале, мінливе, воно не обмежується сучасними державними кордонами. Литва під час війни за незалежність у 1918–1920-х роках не змогла втримати Вільнюса та його околиць, той відійшов до відновленої Польщі, і вона обмежена була територією навколо Каунаса. Після 1939 року Литва свою етніч-

ну територію відновила повністю. Територія польської держави мінялася за останнє тисячоліття до невпізнання: од «від можа до можа», до від Західного Буга до Одера. А центр польської державності на Великопольщі в районі Познані від середніх віків до 1918 року перебував під владою Німеччини.

Україна на картах українських географів Г. Величка та класиків географічної думки С. Рудницького та В. Кубійовича не обмежувалася теренами нинішніх кордонів. Навіть за бездержавності українські інтелектуали вважали Україною етнографічно українську Пряшівщину у Словаччині, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину й Надсяння – у Польщі; Берестейщину, Кобринщину, Пінщину, Гомельщину (відійшли під Білорусь); та нині російські Стародубщину, частину Вороніжчини і Курщини та Білгородщини, Донщини і Кубань. Багатостраждальне Придністров'я колись теж було Херсонською губернією і там упродовж усього ХХ століття переважало українське населення. Молдавська АРСР була створена штучно Й. Сталіним, щоб здійснити у 1940 р. «аншлюс» Молдавії фактичної. Так само як Карело-Фінська союзна республіка існувала в складі СРСР до 1956 р. в надії «приєднати» до Великої Росії бунтівну Фінляндію.

Чому ми маємо відмовлятися від територій, які в силу несприятливих обставин, тиску сильних та агресивних сусідів не потрапили у межі нашої держави, нехай і в особі УРСР. У такому разі до поняття Схід України варто було включити ті землі, які сьогодні є частиною РРФСР. Не в тому справа, що ми претендуємо на землі, що належать іншій державі, а в тому, що, говорячи про ці землі, ми нагадуємо Москві, що територіально ми втратили незрівнянно більше українських територій за площею, ніж Москва у Криму чи навіть Донбасі разом узятих. Через те, що ми не відмовляємося від етнографічного принципу формування державної української території, через те, що не вважаємо справедливим одностороннє рішення червоної Росії провести кордон між РРФСР та УРСР на вигідних для неї умовах перемоги. І це важливе питання принципу. Міркування «не травити гусей» не буде для України міродайним чинником, його все одно не оцінять за Хутором Михайлівським.

Власне, О.Удод сам вірно висновкує у передмові щодо назви «Україна». Він слушно стверджує, що «метод просторової локалізації об'єкта постфактум завжди використовується в історичній науці і може екстраполюватися на будь-які територіальні одиниці».¹⁷ Звісно, Бельгія екстраполює колишню Фландрію, Франція – Галію, Румунія – Молдову, Волощину і Трансильванію з їхньою попередницею романською Дакією. І це при тім, що сьогодні Молдова є другою румунською державою, яка цивілізаційно коливається між Росією та Європою. А Трансильванію своєю вважають угорці через керування цією територією у XVII–XVIII ст. трансильванськими володарями угорського походження. То чому ж ми не можемо говорити, виходячи з того ж таки принципу екстраполяції про українськість тої ж таки Кубані? Там працювали такі знакові українські діячі, як С. Петлюра і М. Міхновський, знаменитий історик Кубанщини Федір Щербина обрав українську самоідентифікацію. Степан Ерастов був активним українським діячем загальноукраїнського масштабу кінця XIX – початку ХХ ст. Письменника кубанця Василя Мову (Лиманського) порівнюють за чистотою мови з І. Нечуєм-Левицьким. Не кажемо вже про плеяду військовиків Кубані, які воювали в лавах армії УНР, відстоюючи українську незалежність від червоних і білих відновителів російської імперії. Існує величезна література, зокрема й українською мовою по етнографії (згадаймо лишень Митрофана Дикаріва – класика української етнографії), історії, культури Кубані. Все це, на жаль, залишилося за дужками рецензованої книги.

Проте ці міркування відносяться більше до концепції книги, яку визначали більше історики, ніж бібліографи. Крім того, користувачеві в цілому байдужі ці розмісли. Для нього важливий багатющий бібліографічний контекст книжки, величезний зібраний матеріал у ньому. Треба подякувати усім причетним до виходу цієї книги за безцінний подарунок дослідникові.

1. Історія Києва : бібліогр. покажч. : в 2 т. / Держ. іст. б-ка УРСР ; Держ. публ. б-ка АН УРСР ; склала Н. М. Шеліхова ; бібліогр. ред. Ф. П. Максименко. – Київ, 1958-1963. Т. 1 : Історія Києва з найдавніших часів до 1917 р. – 1958-1959. Вип. 1 : Історія Києва з найдавніших часів до 1861 р. – 1958. – 329 с. Вип. 2: Історія Києва з 1861 до 1917 р. – 1959. – 323, 76, 44 с. Т. 2: Київ соціалістичний. – 1962–1963. Вип. 1 : (1917–червень 1941). – 1963. – 518 с. Вип. 2 : (1941–1961). – 282, 25, 21, VII с.
2. Максименко Ф. Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України 1847 – 1929; список бібліогр. праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Басарабії, Дону й Криму / Ф. Максименко; Всеукр. акад. наук, Всенарод. б-ка України. – Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1930. – 264 с. Максименко Ф. П. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР : бібліогр. покажч. : (відбитки з «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР» №№ 4-6 за 1963 рік, 1-5 за 1964 рік). – Київ, 1963–1964. – 105 с.
3. Видання Академії наук УРСР (1919–1967): Суспільні науки: бібліогр. покажч. / АН Української РСР. Центр. наук. б-ка. склала: П. Ю. Висоцька (керівник), О. А. Євдокименко, К. Є. Коваленко [та ін.]; відп. ред. М. М. Онопрієнко – Київ: Наук. думка, 1969. – 654 с.
4. Пісковий С. [Дашкевич Я.] М. Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Наук.-інформ. Бюл. Архів. управління УРСР. – 1963. – № 6. – С. 62–64.
5. Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання: [у 2-х вип.] / уложив В. Дорошенко. – Львів: З друк. НТШ, 1918. – Вип. 1. – 80 с. Вип. 2. Критика і публіцистика. – Львів, 1930. – с. 81–184. – (Матеріали до української бібліографії; Т. 4).
6. Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882-1906 г.) / Издание Полтавской Ученой Архивной Комиссии; сост. Членами Комиссии И. Ф. Павловским, В. А. Щепотьевым, А. А. Явойским и студентом Киевского ун-та Б. Д. Чигринцевым. – Полтава: Электрич. Типогр. Г. И. Маркевича, 1911. – [3], 219 с.
7. Дорошенко В. «Киевская старина» і її «Покажчик» // ЗНТШ. – 1912. – Т. 109. – С. 166–177.
8. Палієнко М. «Киевская старина» (1882–1906): Хронологічний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко. – Київ: Темпора, 2005. – 480 с.; Палієнко М. «Киевская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко. – Київ: Темпора, 2005. – 608 с.
9. Громадська думка: щоденна політична, економічна і літературна газета. 1905 – 1906: анов. сист. покажч. / І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. – Київ: Темпора, 2011. – 454 с.
10. Добко Т. В. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. 1933–1939: сист. покажч. змісту / Т. Добко, Б. Ясінський ; наук. ред. О. С. Онищенко; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Б-ка Конгресу США; НТШ Америки. – Київ; Вашингтон; Нью-Йорк, 2002. – 340 с.
11. Сербські фольклор і література в українських перекладах та дослідженнях : матеріали до бібліогр. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Д. Айдачич, Н. Дацькова, Т. Добко, Н. І. Моїсеєнко [та ін.] ; редкол. : О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. – Київ : НБУВ, 2005. – 265 с.; Українсько-бельгійські літературні зв'язки, 1870–2008: бібліогр. покажч. / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; уклад.: Т. Добко, Я. Кравець, Н. Дацькова, М. Чиж ; редкол.: О. Онищенко (голова) [та ін.]. – Київ; Львів, 2010. – 244 с.; Світова економічна криза: причини, наслідки, шляхи подолання : бібліогр. покажч. (2008–2012) / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; уклад.: Т. В. Добко, В. Ю. Радченко, В. А. Шкаріна [та ін.] ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. – Київ, 2015. – 552 с.
12. Попик В. Передмова // Схід і Південь України: час, простір, соціум. Том 2. Матеріали до бібліографії. – Київ, 2016. – С. 19.

13. Удод О. Регіональна конфігурація української історіографії: пошуки моделі розуміння вітчизняної історії // Схід і Південь України: час, простір, соціум. Том 2. Матеріали до бібліографії. – Київ, 2016. – С.26.

14. Там само.– С.26

15. Там само. – С.23.

16. Там само.

17. Там само. – С.23.

Ігор ГИРИЧ

